

Отримано: 30 березня 2024 року

Прорецензовано: 6 квітня 2024 року

Прийнято до друку: 12 квітня 2024 року

e-mail: olha.demchuk@oa.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2031-0092>

DOI: 10.25264/2519-2558-2024-22(90)-110-113

Демчук О. А. Функціонування етнообразів у межах пограниччя “Вічного календаря” Василя Махна. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острого: Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 22(90). С. 110–113.

УДК: 821.161.2:82.091

Демчук Ольга Анатоліївна,
аспірантка кафедри української мови і літератури,
Національний університет “Острозька академія”

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЕТНООБРАЗІВ У МЕЖАХ ПОГРАНИЧЧЯ “ВІЧНОГО КАЛЕНДАРЯ” ВАСИЛЯ МАХНА

У статті за допомогою провідного імагологічного методу досліджено взаємодію національних образів у межах етнокультурних пограниччя роману Василя Махна “Вічний календар”. Проблема художньої репрезентації “свого” й “чужого” у літературно-розмовній думці, зокрема в контексті імагологічних студій, набуває актуальності з II половини ХХ століття у зв'язку з новою повоєнною дійсністю, глобалізаційними тенденціями та розвитком мобільності суспільства. Науковці звертаються до текстів, у яких відображено функціонування авто- та гетерообразів, порушено проблему етноідентичності, поліфонії голосів у межах топосів-пограниччя. Різноманітна художня мапа й широкий історичний контекст роману Василя Махна “Вічний календар” відтворює взаємодію розмаїття культур, зокрема української, польської, єврейської, турецької, у фронтірних зонах.

Мета статті полягає в аналізі співіснування культурних традицій і побутових звичок різних етноіміджів у кордонах пограниччя, репрезентованих у романі.

Основним топосом, на тлі якого розгортаються перипетії тексту, постає українське село Язловець. Історія конструювання Язловця як пограниччя охоплює період від ХVІІ до ХХ століть. Унаслідок багатьох воєн, які огортали край, топос став домівкою для багатьох національностей, наприклад, вірменів, євреїв, поляків тощо. У статті проаналізовано взаємодію цих етнообразів в аспекті війни, релігії, архітектури, мови тощо у різні історичні періоди й контексти. Також до уваги взято й інші полікультурні українські топоси такі, як Митниця, Бучач, або ж гетеропростір Єрусалиму (Ізраїль).

У роботі доведено, що, попри неможливість уникнення конфліктів, у межах етнокультурного пограниччя кордони між “своїм” і “чужим” стають не такими гострими через відкритість до пізнання звичаїв і традицій представників інших етносів. У романі Василя Махна наголошено, що кожна нація зберігає свою ідентичність навіть у культурному багатоголосі фронтірних зон.

Ключові слова: імагологія, “своє–чуже”, етнокультурне пограниччя, ідентичність, простір.

Olha Demchuk,
Postgraduate student of Ukrainian Language and Literature Department,
The National University of Ostroh Academy

FUNCTIONING OF ETHNO-IMAGES OF “THE ETERNAL CALENDAR” BY VASYL MACHNO WITHIN THE BORDERLAND CONTEXT

The article employs an imagological approach to explore the interplay of national images within the ethnocultural confines of Vasyl Machno's novel “The Eternal Calendar”. It delves into the artistic representation of “own” and “other” in literary discourse, particularly within the framework of imagological studies, which gained prominence in the latter half of the 20th century amid post-war realities, globalization, and the development of social mobility. Scholars have turned to the texts that reflect the functioning of auto- and hetero-images, addressing the issues of ethnoidentity and the polyphony of voices within the topos of borderland. Machno's novel “The Eternal Calendar” intricately weaves a diverse artistic tapestry against a broad historical backdrop, depicting the interaction of various cultures – Ukrainian, Polish, Jewish, Turkish, and others – in the frontier zones.

The article analyzes the coexistence of cultural traditions and daily habits of diverse ethnic images within the novel's borderland setting.

The Ukrainian village of Yazlovets serves as the topos, providing the backdrop against which the narrative unfolds. Spanning from the 17th to the 20th centuries, the history of Yazlovets as a border region is marked by numerous wars, leading to the multicultural composition in the topos, hosting Armenians, Jews, Poles, etc. The article examines the interaction of these ethnic images across various historical periods and contexts, encompassing the themes of war, religion, architecture, language, etc. Additionally, it explores other multicultural Ukrainian toposes such as Mytnitsia, Buchach, and the heterospace of Jerusalem (Israel).

Through its analysis, the article demonstrates that despite inevitable conflicts, the delineation between “own” and “other” within the ethno-cultural borderland becomes less rigid through the openness to understanding the customs and traditions of different ethnic groups. Machno's novel underscores that each nation retains its identity amidst the cultural polyphony of frontier zones.

Keywords: imagology, “own–other”, ethnocultural borderland, identity, space.

Постановка проблеми. У зв'язку з міграційними процесами та глобалізаційними тенденціями в сучасній науковій і суспільній думці поступово зростає зацікавлення національними кордонами як географічними та політичними, так і ментальними. Відповідно один із вагомих дослідницьких векторів другої половини ХХ й початку ХХІ століть було спрямовано на взаємодію різних етносів на соціальному, культурному, релігійному, мистецькому та інших рівнях. У літературознавстві така тенденція проявилася в зародженні нової галузі компаративної науки – імагології, основоположниками якої стали Жан-Марі Карре та Франсуа Гюяр. Дослідники у другій половині ХХ століття, після Другої світової війни, трансформували проблему функціонування та рецепції різних етнічних образів і культурних аспектів кожної нації у текстову площину. Ключовою в імагології є дихотомічна парадигма *своє–чуже* (Лірсен, 2011: 371). Проблема взаємодії етнообразів у тексті загострюється в межах етнокультурного пограниччя, або ж помежів'я, прикордоння чи фронтірної зони. Такими постають населені пункти чи міста, де внаслідок певних обставин функціонують представники різних націй у координатах “домінантних конотацій соціального, духовного плану – релігійних, етнічних, соціопсихологічних, культурних” (Барабаш, 2020: 7).

Таким чином, у сучасній літературознавчій думці все більш актуальним стає дослідження творчості письменників, у текстах яких яскраво виражена поетика часопростору й мотив взаємодії *свого* й *чужого* в топосах-прикордоннях. До таких творів належить і роман Василя Махна “Вічний календар” (2019).

Аналіз основних досліджень і публікацій. Творчість українського письменника у світлі різних наукових напрямків вивчали Тамара Гундорова, Юлія Ємець-Доброносова, Микола Ільницький, Лідія Пуздрак, Марія Ревакович, Богдан Рубчак, Олеся Калинюшко, Оксана Плющик, Тетяна Шевченко та інші.

Серед дослідників методологічних і теоретичних аспектів імагології в світовому дискурсі можна виокремити Манфреда Беллера, Гюго Дизерінка, Даніеля-Анрі Пажо, Едварда Саїда, Іхаба Хассана. Серед вітчизняних науковців до проблеми *свого–чужого* зверталися Василь Будний, Наталія Горбач, Наталія Кіор, Марія Моклиця, Дмитро Наливайко, Ірина Пупур, Ярослав Поліщук та інші.

Також науково-методологічну базу цієї розвідки склали праці Джоєпа Лірсена, присвячені історії й методології імагології, проблеми національної ідентичності, функціонуванню етнообразів. До уваги взято дослідження Юрія Барабаша щодо аналізу етнокультурного пограниччя в концептуальному, типологічному й ситуативному аспектах. Під час написання статті також розглянуто наукові праці Світлани Кочерги та літературознавчі розвідки Йоханана Петровського-Штерна, присвячені роману “Вічний календар”. Утім, жодне з аналізованих досліджень не зосереджене на проблемі взаємодії етнообразів у фронтірній топографії роману Василя Махна, що й робить цю статтю **актуальною**.

Мета роботи полягає в системному дослідженні взаємодії етнічних образів у межах прикордонних зон роману “Вічний календар”.

Провідним методом студії із метою дослідження відтворення етнообразів у полікультурному просторі обрано імагологічний. Також використано елементи культурно-історичного методу для характеристики культурних змін і співіснування авто- й гетерообразів у різні часові проміжки, геопоетичного аналізу, який дозволяє розглядати текст як сукупність геопоетичних образів і спрямований на розуміння впливу простору на поліфонію голосів у романі.

Виклад основного матеріалу. Василь Махно – український письменник, “який став космополітом, і космополіт, який залишається українцем” (Петровський-Штерн, 2016: 12). Світогляд глобального автора, тяжіння до мандрівного способу життя, відкритість до пізнання культурних та цивілізаційних світів *чужого* відображаються на тематиці текстів Василя Махна. Лейтмотивами творів письменника постають поетика простору, нового номадизму, пошуку само- й етноідентичності у повсякденних викликах глобалізаційного сьогодення. Як наслідок, як у поетичних, так і прозових текстах автора окреслено широку світову топографію й різноманітні історичні та культурні контексти, репрезентовано неосяжну систему гетерообразів, що й сприяє популярності автора не лише в Україні, а й закордоном. Дебютний і наразі єдиний роман Василя Махна “Вічний календар” (2019) не став винятком і здобув прихильність у вітчизняних літературознавчих колах, позаяк був номінований на Книгу року ВВС – 2019 і на Шевченківську премію – 2021, і став резонансним в іноземній критиці. До прикладу 2020 року роман здобув перемогу в першій українсько-літературній премії “Зустріч”, а вже 2022 року в перекладі Богдана Задури книга претендувала на літературну нагороду Центральної Європи “Ангелус”.

Роман “Вічний календар” називають масштабним літописом, оскільки текст охоплює історичні події XVII–XX століть. Також у критиці текст Василя Махна характеризують як твір часу й простору, оскільки історизована та міфологізована топографія “поєднує колективні й індивідуальні спогади, те, що дремає в колективному несвідомому, з окремими героями та різними національними групами” (Nabytovyč, 2021: 61). Польсько-турецьке протистояння другої половини XVII сторіччя, Перша й Друга світові війни й інші конфлікти розгортаються здебільшого в межах українських топосів, зокрема Бучача, Митниці, Чорткова. Однак центральним у перебізі історичних подій є Язловець, у координатах якого відбувається більшість воєн. Топографію сучасної Тернопільщини Василь Махно називає “саламандровою землею”, що в його трактуванні означає краї “збройних сутичок, пожеж, пролітої крові, жаху. Але не одне покоління чужинців тут знаходило прихисток, *stabilitas loci*, кидаючи в цю прикордонну землю зерна своєї культури” (Кочерга, 2020: 9). Таким чином, жорстокі події, які є тлом роману, перетворюють перераховані вище українські краї на етнокультурні пограниччя, оскільки збройні протистояння за певні території породжують змішування етносів, наприклад, українських, єврейських, вірменських, польських, турецьких.

Значна частина роману присвячена співіснуванню у фронтірних зонах різних культур за часів протистояння Османської імперії та Речі Посполитої впродовж XVII століття. Попри те, що експансія українських земель як османами, так і поляками посприяла нівеляції культурних звичаїв місцевих мешканців, образи загарбників у авторському творенні постають протилежностями. Османи, яких стереотипно прийнято вважати жорстокими, намагалися з повагою ставитися до релігії *чужого*. Побудова мечетей не ставала підставою для руйнації синагог, католицьких чи православних храмів. Яскравим символом компромісу християнських і мусульманських традицій і звичаїв у межах погранич “Вічного календаря” стало весілля представниці одного з центральних родів роману Варвари Баревич із османським урядником Мурзою, де було досягнуто баланс традицій як в одязі, весільній процесії, так і в релігійному аспекті: “...Мурза не наполягав на прийнятті Варварою ісламу. Вирішили, що вона залишиться християнкою, але шлюб відправлять у мечеті” (Махно, 2019: 195). Окрім того, під час воєнних дій, коли за умовами Бучацького договору поляки були вимушені залишити території Поділля, османський паша наказав “не руйнувати костелів і не переслідувати за віру, залишити шляхті право на маєтки” (Махно, 2019: 116). Коли ж Речі Посполитій 1699 року відповідно до Карловецького договору поверталися землі, якими впродовж двадцяти семи років керували османи, поляки діяли жорстоко й безжалісно, незважаючи на те, що їхні вороги покидали землі без бою. Такими ж жорстокими вони були й до українців й інших національностей, які “отуречилися” за цей час. Яскраво це відображено в сюжеті роману, коли загін хорунжого польської гусарії Антонія Волянського увійшов до Митниці: “Надворі побачив нерухоме тіло Онуферка-птахолова. Хтось із загону Волянського розтравив йому череп. Поруч із Онуферком лежали потяті пси” (Махно, 2019: 198). Картини жорстоких вбивств простих людей супроводжують польське повернення до подільських земель. Згодом автор описує життя фронтірної зони за правління Речі Посполитої, після якої “Язлівець занепав і перетворився на велике село” (Махно, 2019: 205), євреї перестали налагоджувати торгівельні та ремісничі справи, бо за поляків це було важче, а вірмени не захотіли повертатися здебільшого через унію Миколая Торосовича з католицькою церквою, оскільки були безкомпромісні в аспекті релігії.

Найбільше конфліктів у взаємодії іміджів *свого* й *чужого* в пограниччях роману базоване саме на основі релігійних світоглядів. У Митниці, яка є ще однією фронтірною зоною роману відбувалося постійне протистояння між християнами та юдеями: “Жодні єврейські імена зі Святого письма не могли би переконати нікого в Митниці, що євреї не винні у смерті Спасителя... Усі митницькі євреї разом зі своїми жінками та дітьми були винні” (Махно, 2019: 251). Основою подібної конфронтації є новозавітні вірування християн у те, що саме ізраїльтяни відвернулися від Ісуса Христа, залишивши його помирати, коли ж юдаїзм визнає лише Старий Завіт. Євреї теж не втрачали своїх можливостей подратувати християн, наприклад Альбін будував свою корчму навпроти нового храму: “Поки встановлювали та припасовували іконостас та царські врата, отець Феліштан зі своїм помічником спостерігали, як зводиться корчма” (Махно, 2019: 251–252).

Поєднання культур різних народів передано в аспекті архітектури. Окрім співіснування багатьох релігійних споруд різних конфесій у межах одного простору, Язловець був оточений брамами, які носили назви етносів, що мешкають у його межах, а саме Руська брама (від “русини”), Жидівська брама та Вірменська брама, котра стояла на шляху до Бучача. Відповідно до роману фундамент Вірменської брами заклав Минас Сиринович, а вже після його смерті споруди завершили. Виконували брами більше захисну функцію: “...побачили Вірменську браму, що затуляла в'їзд до міста з боку Бучача, і обом здавалося, що вона вбереже їх також від війни” (Махно, 2019: 72). Таким чином, споруди, збудовані різними націями, виконували об'єднувальну функцію, захищаючи собою етнокультурне помежів'я.

Явища асиміляції й компромісності спостерігаємо в питаннях мови. Основна функція мови полягає в забезпеченні процесу комунікації, відповідно вона є базовим способом пізнання *чужого*. Пристосованими до життя в пограниччях у мовно-мовному аспекті виявилися вірмени, які за правління Османської імперії освоїли турецьку, а після приходу поляків – польську, також могли розмовляти й українською. Гриць Баревич, який фактично збудував пункт пропуску торгівців і мандрівників, або ж митницю, задля безбар'єрної комунікації теж “навчився кількох мов – два-три десятки слів, якими міг порозумітися” (Махно, 2019: 84). Опанувавши іноземні мови, Гриць міг слухати історії купців і подорожніх, які платили йому “митний чинш”, і дізнаватися більше про світ і культуру *чужих*. Фактично кожен із етносів, проживаючи в пограниччях, так чи так вивчав мову *іншого* із метою порозумітися.

Загалом роман Василя Махна “Вічний календар” постає багатокультурним простором, у якому переплетені голоси безлічі етносів. На думку Йоханана Петровського-Штерна, “головне для Махна – поєднати Галичину та Близький Схід, Митницю та Єрусалим, катастрофічні події одного народу – з драматичними подіями іншого” (Петровський-Штерн, 2021). Відповідно у тексті також відтворено топографію Туреччини, Америки й Ізраїлю в різні історичні періоди. Найбільш полікультурним серед топосів *чужого* постає Єрусалим, який найяскравіше відкривається реципієнтам у подорожі вірменського купця родом із Язловця Минаса Сириновича. Єрусалим постав гостинним містом для паломників усіх національностей і релігій, які досягли компромісного співіснування: “Щоб уникнути колотнечі між вірменами та греками, право відчиняти головні двері Храму мали два єрусалимські роди мусульман” (Махно, 2019: 79).

Отже, на тлі всесвітньої історії в романі Василя Махна “Вічний календар” переплітаються культури українських, польських, вірменських, єврейських, турецьких тощо етносів, які намагаються взаємодіяти між собою, знайти компроміси для мирного співіснування, потрапляючи час від часу в конфлікти. Міжнародні конфронтації здебільшого викликані відмінностями релігійних світоглядів, що найяскравіше помітно на прикладі юдеїв і християн. Натомість іміджі *свого* й *чужого* в романі досягають компромісів, не втрачаючи власну ідентичність, найчастіше в аспекті мови й архітектури. Мирне співіснування в релігійному питанні ґрунтовно репрезентовано на прикладі гетеропростору Єрусалима.

Слід зауважити, що образи загарбників, до яких належать представники Османської імперії та Речі Посполитої, мають різний характер. Образ османів постає толерантним до культур *іншого*, коли поляки навпаки здебільшого набувають рис жорстокості, що спостерігаємо у контексті воєн.

Найяскравішими топосами-пограниччями в тексті Василя Махна є краї сучасної Тернопільської області, серед яких на-самперед вирізняється Язловець. Поетика творення фронтірних зон у романі Василя Махна переважно пов'язана з війнами, внаслідок яких відбувається вимушене змішування культур і етносів у межах одного простору.

Література:

1. Барабаш Ю. Чуже – Інакше – Своє. Етнокультурне пограниччя: концептуальний, типологічний та ситуативний аспекти. *Слово і час*. 2020. № 2 (710). С. 3–32.
2. Кочерга С. Пограниччя як текст: ретроспекція сучасної романістики. Геопоетичні студії. Науковий альманах. Феномен місця / за ред. Х. Семерин. Острого: Видавництво НаУОА, 2020. Вип. 5. С. 6–15.
3. Лірсен Дж. Імагологія: історія і метод. *Літературна компаративістика*. К.: Стилос, 2011. Вип. IV. Ч. II. С. 362–375.
4. Махно В. Вічний календар. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 624 с.
5. Петровський-Штерн Й. На саламандровій землі. Про роман Василя Махна “Вічний календар”. *НСІУ | Національна спілка письменників України*. 2021. URL : <https://nspu.com.ua/novini/johanan-petrovskij-shtern-na-salamandrovij-zemli/> (дата звернення: 27.03.2024 р.).
6. Петровський-Штерн Й. Слово оживило і перевтілене. *Махно В. Єрусалимські вірші / Jerusalem Poems*. К.: Критика, 2016. С. 8–39.
7. Nabytovyč I. U potrazi za izgubljenom prošlošću: od “obiteljske sage” Oksane Zabužko *Muzej zabačenih tajni* do “panoramskog romana” Marije Matios *Bukova zemlja* i “romana rijeke” Vasylja Mahna *Vječni kalendar*. *Književna smotra : Časopis za svjetsku književnost*. 2021. Vol. 53. № 202(4). P. 55–62.

References:

1. Barabash, Y. (2020). Chuzhe – Inakshe – Svoje. Etnokulturne pohranychchya: kontseptual'nyy, typolohichnyy ta sytuatyvnyy aspekty [Alien – Different – One's own. Ethnocultural frontier: conceptual, typological, and situational aspects]. *Slovo i chas [Word and time]*, 2 (710), 3–32. [in Ukrainian].
2. Kocherha, S. (2020). Pohranychchya yak tekst: retrospektsiya suchasnoyi romanistyky [Borderlands as a text: a retrospection of contemporary fiction]. *Neopoetychni studiyi. Naukovyy al'manakh. Fenomen mistysya [Geopoetical Studies. Scientific journal. The Phenomenon of a Place]* / za red. Kh. Semeryn. Ostroh : Vydavnytstvo NaUOA, 5, 6–15. [in Ukrainian].
3. Leerssen, J. (2011). Imaholohiya: istoriya i metod [Imagology: history and method]. *Literaturna komparatyvistyka [Literary comparative studies]*. K.: Stylos. IV, II, 362–375. [in Ukrainian].

4. Makhno, V. (2019). Vichnyy calendar [The Eternal Calendar]. Lviv : Vydavnytstvo Staroho Leva. [in Ukrainian].
5. Petrovskyy-Shtern, Y. (2021). Na salamandroviy zemli. Pro roman Vasylya Makhna "Vichnyy kalendar" [On Salamander Land. On Vasyl Makhno's novel "The Eternal Calendar"]. *NSPU | Natsionalna spilka pysmennykiv Ukrainy [NSPU | The National Writer's Union of Ukraine]*. URL : <https://nspu.com.ua/novini/johan-petrovskij-shtern-na-salamandrovij-zemli/> (accessed: 27.03.2024). [in Ukrainian].
6. Petrovskyy-Shtern, Y. (2016). Slovo ozhyle i perevitlene [The word embodied and reincarnated]. *Makhno V. Yerusalymski virshi / Jerusalem Poems [Makhno V. Jerusalem Poems]*. К. : Krytyka, 8–39. [in Ukrainian].
7. Nabytovyč, I. (2021). U potrazi za izgubljenom prošlošću: od "obiteljske sage" Oksane Zabužko *Muzej zabačenih tajni* do "panoramskog romana" Marije Matios *Bukova zemlja* i "romana rijeke" Vasylja Mahna *Vječni kalendar* [In search of the lost past: from Oksana Zabuzhko's "family saga" *Museum of Abandoned Secrets* to Maria Matios's "panoramic novel" *Bukova Land* to Vasyl Makhno's "roman-flouve" *The Eternal Calendar*]. *Književna smotra : Časopis za svjetsku književnost [Literary review: Journal of world literature]*, 53, 202(4), 55–62. [in Croatian].